

Tomasz Biernat*, Piotr Krakowiak**, Tomasz Leszniewski***

* Wyższa Szkoła Bankowa w Gdańsku; ORCID: 000-0001-7875-0045

** Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu; ORCID: 0000-0002-0500-4954

*** Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu; ORCID: 0000-0002-0458-4934

DOI: [10.35464/1642-672X.PS.2019.1.11](https://doi.org/10.35464/1642-672X.PS.2019.1.11)

Emigracja zarobkowa jako sytuacja trudna (w świetle aktualnych badań nad polskimi migrantami w Wielkiej Brytanii)

Economic migration as a difficult situation (in the light of current research on Polish migrants in Great Britain)

ABSTRACT: The authors of the article undertook the task of the analyzing the current research on economic migration of Poles to Great Britain. The analyzed phenomenon was considered in the perspective of a difficult situation according to Tadeusz Tomaszewski which allows us look at the economic migration dynamically considering environmental (socio-cultural) and individual (psychological) factors. The economic migration is presented as a difficult situation because it is new, complex and usually long-term and involves a lot of varying internal and external conditions. Many factors affect the course of migration stemming from the country of origin and host country. The most important ones have been characterized within the text. The final conclusions refer to normalizing conditions of emigration which depend on harmonization of the three elements: tasks resulting from migration, environmental conditions and migrant competences.

KEYWORDS: Social pedagogy, economic migration, difficult situation, acculturation.

STRESZCZENIE: Autorzy artykułu podjęli analizę aktualnych badań nad emigracją zarobkową Polaków do Wielkiej Brytanii. Badane zjawisko zostało ukazane w perspektywie koncepcji sytuacji trudnych Tadeusza Tomaszewskiego. To ujęcie pozwala spojrzeć na migrację zarobkową w sposób dynamiczny, uwzględniający

czynniki środowiskowe (społeczno-kulturowe) oraz indywidualne (psychologiczne). Emigracja zarobkowa przedstawiona została tu jako sytuacja trudna, ponieważ jest nowa, złożona i zazwyczaj długoterminowa, z czym wiąże się duża zmienność warunków zewnętrznych i wewnętrznych. Na przebieg emigracji wpływa wiele czynników zarówno z kraju pochodzenia, jak i przyjmującego. Najważniejsze z nich zostały scharakteryzowane w tekście. Konkluzje końcowe odnoszą się do warunków normalizacji sytuacji emigracji, która polega na harmonizacji trzech elementów: zadań wynikających z emigracji, warunków otoczenia oraz kompetencji migranta.

SŁOWA KLUCZOWE: Pedagogika społeczna, emigracja zarobkowa, sytuacja trudna, akulturacja.

Wstęp

Emigracja zarobkowa po 1989 roku stała się ważnym doświadczeniem dla dużej części Polaków. Jednym z najbardziej popularnych kierunków tzw. poakcesyjnej migracji po roku 2004 stała się Wielka Brytania. W roku 2016 liczba rodaków mieszkających w tym kraju przekroczyła milion. Polacy stali się najliczniejszą mniejszością narodową. Emigracja zarobkowa jest dziś jednym z najważniejszych zjawisk współczesnego świata związaną z eksplozją mobilności, która dokonuje się na niespotykaną wcześniej skalę (Castels, Miller 2011; Urry 2009). Przepływ ludzi, kapitału, dóbr, usług i idei stały się cechami globalizującego się świata. Emigracja zarobkowa to sytuacja złożona i wielowymiarowa, która posiada własną specyfikę i dynamikę. W ostatnich latach obserwuje się duże zainteresowanie tą problematyką, a w badaniach nad polskimi emigrantami zarobkowymi do Wielkiej Brytanii uczestniczą zarówno badacze brytyjscy, jak i polscy. Wiele projektów zostało zrealizowanych wspólnie, co dało unikalną szansę na uchwycenie interesujących aspektów międzykulturowych.

Silny wzrost migracji zarobkowej Polaków zaobserwowano po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej, co umożliwiło swobodne przemieszczanie się ludzi oraz otwarcie szerokiego rynku pracy. Zjawisko to może być opisywane w różnych perspektywach, np. socjologicznych, demograficznych, psychologicznych, ekonomicznych, politologicznych. Jest również ważnym zagadnieniem dla pedagogiki społecznej, ponieważ odnosi się do szerokiego środowiskowego kontekstu, w którym zachodzą procesy adaptacji i akulturacji oraz ich różnych postaci (integracja, asymilacja, separacja, marginalizacja). Emigracja zawsze wiąże się z radykalną zmianą dotychczasowego środowiska życia, która obejmuje swoim zakresem warunki społeczne, kulturowe, ekonomiczne oraz przyrodnicze. To złożone zjawisko generuje również wiele skutków o charakterze psychicznym i emocjonalnym. Emigracja zarobkowa jest zazwyczaj czasową zmianą środowiska życia jednostki (a nawet całej rodziny) związaną z podjęciem pracy w innym kraju. Jej specyfika polega nie tylko na okresowej zmianie

środowiska, ale także na swoistym napięciu między środowiskiem pochodzenia a środowiskiem emigracji. Klasyczne rozumienie środowiska w pedagogice społecznej akcentuje jego względną stałość, traktując je jako układ czynników, które oddziałują na człowieka przez dłuższy czas i wywołują zmiany w jego osobowości (H. Radlińska, A. Kamiński, R. Wroczyński). Emigracja zarobkowa jest zjawiskiem dynamicznym i dlatego warto na nią spojrzeć w perspektywie koncepcji sytuacji, co może lepiej ukazać jej swoistość. Doświadczenie emigracji ma konsekwencje w sferze poznawczej, emocjonalnej, wolicjonalnej, a nawet moralnej, jest także ważnym doświadczeniem tożsamościowym. Narzuca konieczność refleksji nad własną identyfikacją społeczną i kulturą, a niekiedy nawet prowadzi do jej redefinicji. Niniejszy artykuł jest próbą ukazania specyfiki sytuacji emigracji zarobkowej jako sytuacji trudnej, będącej wynikiem radykalnej zmiany środowiska życia. Podstawą niniejszych rozważań stała się analiza aktualnych wyników badań nad emigracją zarobkową Polaków do Wielkiej Brytanii.

Kategoria sytuacji i jej przydatność w analizie zjawiska emigracji

Migracje są złożonym, wielowymiarowym fenomenem i trudno je wyjaśnić stosując jedną teorię. W analizach tego zjawiska najczęściej stosuje się teorie ekonomiczne, historyczno-strukturalne, interdyscyplinarne oraz podejście transnarodowe. Aleksandra Grzymała-Kazłowska uważa, że obecnie w obrębie badań nad migracjami „obserwować można raczej rozwój teorii średniego zasięgu i szczegółowych koncepcji odnoszących się do wąskich obszarów rzeczywistości społecznej” (Grzymała-Kazłowska 2013, s. 22). Do analizy emigracji użyteczna może być kategoria sytuacji Tadeusza Tomaszewskiego, która w pewnych zakresach bliska jest pedagogice społecznej oraz uwzględnia dynamikę środowiska, w którym funkcjonuje człowiek. Tomaszewski postawił tezę, że do analizy wzajemnych stosunków człowieka i otoczenia bardziej przydatne od pojęcia środowiska, które odnosi się do względnie stabilnego układu stosunków zachodzących między człowiekiem a środowiskiem, może być pojęcie sytuacji „jako układu czasowego, zachodzącego w określonym miejscu i czasie, «tu i teraz»” (Tomaszewski 1984, s. 103). Autor trafnie zauważył, że pojęcie środowiska zostało przejęte z nauk społecznych w czasach względnej stabilności warunków społeczno-kulturowych, gdy mobilność ludzi była niewielka. Obecne przemiany – polityczne, ekonomiczne, komunikacyjne, technologiczne i informatyczne – zmuszają badaczy do poszukiwania nowych kategorii pojęciowych pozwalających na lepsze ich rozumienie. Według niego kategoria „sytuacji” może pozwolić na lepsze i pełniejsze uchwycenie dyna-

miki środowiska oraz głównych współrzędnych determinujących momentalne i czasowe położenie człowieka w środowisku (łac. *situs* znaczy tyle co: położenie, stan, stosunki lokalne). Warto zauważyć, że w literaturze pedagogicznej często można spotkać się z określeniami: sytuacja rodzinna, szkolna, rówieśnicza, materialna, które zazwyczaj oznaczają pewien układ czynników posiadających własną specyfikę i warunkujących funkcjonowanie człowieka w różnych aspektach życia. Tomaszewski przyjmuje, że „człowiek jest zawsze integralną częścią swojego środowiska i sytuacji, nie istnieje poza nimi i nie wchodzi z nimi w stosunki od zewnątrz” (Tomaszewski 1984, s. 104). Sytuacja stanowi więc pewien istotny wycinek środowiska, który w danym czasie i miejscu w sposób znaczący oddziałuje na człowieka i determinuje jego zachowanie. Sytuacja musi być zawsze rozpatrywana w odniesieniu do konkretnego człowieka i jego środowiska zarówno w sensie obiektywnym, jak i subiektywnym. O ile środowisko charakteryzuje się względną stabilnością, to sytuacje można uznać za jego dynamiczne części, które wymuszają na podmiocie podejmowanie aktywności. Sytuacje zmieniają się, ponieważ w środowisku pojawiają się nowe czynniki, z kolei inne zanikają lub tracą na znaczeniu. Na stosunek człowieka do sytuacji wpływa również charakter relacji, która występuje między nimi. Ważną rolę odgrywa również jej subiektywne znaczenie i sposób postrzegania przez człowieka. W tej perspektywie emigracja zarobkowa może być rozpatrywana nie tylko jako radykalna zmiana środowiska, ale także dynamiczna sytuacja życiowa, która wymaga od człowieka przyjęcia wobec niej określonej postawy i aktywności.

Emigracja zarobkowa posiada cechy sytuacji trudnych. Według Tomaszewskiego sytuacja trudna to sytuacja nowa, co do której człowiek nie ma wypracowanych gotowych schematów działaniowych. Sytuacje trudne różnią się od sytuacji normalnych, które są powtarzalne, zostały poznawczo oswojone oraz posiadają wypracowane struktury działaniowe (skuteczne zachowania, opanowane czynności pozwalające prawidłowo funkcjonować i osiągać cele). Emigracja to sytuacja trudna z kilku powodów: ponieważ jest nowa, złożona i zazwyczaj długoterminowa, z czym wiąże się duża zmienność warunków otoczenia. Wymaga ona od człowieka wynalezienia lub przemodelowania jego schematów działaniowych, co jest charakterystyczne dla emigracji, gdy emigrant musi opanować wiele nowych umiejętności i aktywności. Sytuacja trudna podlega normalizacji, gdy istnieją do tego odpowiednie warunki, oraz gdy podmiot posiada potrzebne kompetencje. W przypadku emigracji można do nich zaliczyć: znajomość języka, umiejętności interpersonalne, skuteczne sposoby radzenia sobie ze stresem i rozłąką oraz zdolność adaptacji do nowego środowiska. W sytuacji emigracji długoterminowych, oprócz zmieniających się

warunków zewnętrznych, należy brać pod uwagę także przemiany warunków wewnętrznych (np. stan emocjonalny, subiektywna ocena położenia, poziom stresu, konflikty wewnętrzne). Nowe sytuacje i wydarzenia, które towarzyszą emigracji modyfikują motywację i nastawienie do emigracji.

Emigracja zarobkowa jako sytuacja społeczno-kulturowa

Emigracja jest sytuacją złożoną, zachodzącą na wielu płaszczyznach: społeczno-kulturowej, psychoemocjonalnej, rodzinnej, zawodowej. Dojrzewanie do emigracji i podjęcie decyzji o wyjeździe z kraju nie jest łatwe, bo wiąże się niejako z „zawieszeniem” swojego dotychczasowego życia. Wyjazd z kraju niekiedy powodowała przedłużająca się sytuacja kryzysowa (np. brak pracy, niewystarczające zarobki niepozwalające utrzymać rodziny, złe warunki mieszkaniowe, brak perspektyw rozwoju). W opinii Dariusza Niedźwiedzkiego decyzja o migracji zarobkowej to często akt determinacji wyrażający niezgodę na rzeczywistość i dotychczasowe życie, jest formą ucieczki od sytuacji, w której znalazł się człowiek (Niedźwiedzki 2010, s. 67). Badania Dereka McGhee, Sue Heath oraz Pauliny Treveny prowadzone wśród polskich emigrantów w Wielkiej Brytanii pokazały, że wielu z nich doświadczyło przed emigracją niekorzystnej sytuacji życiowej wynikającej z niemożności zaspokojenia podstawowych potrzeb, co naruszało ich poczucie godności (McGhee i in. 2012). Migracja stanowiła pewien rodzaj „tęsknoty za normalnością” pojmowaną przez badanych jako stabilizacja zatrudnienia oraz zarobki dające poczucie bezpieczeństwa egzystencjalnego. W opisach doświadczeń emigracyjnych pojawiały się także wartości, do których dążyli emigranci, takie jak: godność, normalne życie i szczęście. Przywołane badania ukazały również negatywne skutki emigracji. Życie pomiędzy dwiema ojczyznami, różnymi środowiskami społeczno-kulturowymi i sferami symbolicznymi skutkuje poczuciem ambiwalencji i zawieszenia. W konsekwencji emigracja wywołuje pewien specyficzny rodzaj bezdomności – badani migranci ani w kraju emigracji, ani we własnej ojczyźnie nie czuli się do końca u siebie.

Emigracja wiąże się zazwyczaj z nadzieją na polepszenie sytuacji życiowej. Decyzji o emigracji towarzyszą także obawy związane z niepewnością towarzyszącą wyjazdowi, zachwianiem poczucia bezpieczeństwa, osłabieniem więzi społecznych (rodzinnych, przyjacielskich). Zmiana kontekstu kulturowego może być zarówno ubogacająca i inspirująca do rozwoju, ale może spowodować regres społeczno-kulturowo-moralny (Biedrzycki 2008, s. 78). Badaczka polskich emigrantów w Wielkiej Brytanii Kathy Burrell wskazuje na typowe koszty emigracji: „Nie jest łatwe przeprowadzić się do innego kraju,

uczyć nowego języka, orientować się w obcym biurokratycznym systemie, znaleźć pracę i mieszkanie, wyszukiwać znane jedzenie. Badania pokazały, że Polacy często nie są świadomi jakie mają prawa w UK. Nie jest łatwo zostawić rodzinę i przyjaciół, wyjątkowych ludzi i miejsca [...]. Nie możesz przytulić kogoś przez Skypę'a. Hipermobilność nie jest antidotum na tęsknotę” (Burrell 2017). W literaturze dobrze został opisany związek miejsca z poczuciem tożsamości w środowisku multikulturowym (Chambers 1994). John Urry uważa, że migracja także wiąże się z subtelnymi doznaniem zmysłowymi towarzyszącymi poznawaniu nowych środowisk, takimi jak: węch, smak, słuch, dotyk (Urry 2009, s. 131). Bodźce dochodzące z nowego otoczenia są oceniane i porównywane z doświadczanymi z poprzedniego miejsca życia. Emigranci dostrzegają także różnice w percepcji oraz wartościowaniu czasu społecznego i przeżywanego (Urry 2009, s. 153 i n.). Również klimat, pogoda, krajobraz stanowią dostrzegane i znaczące dla emigranta elementy nowego środowiska. Polacy w Wielkiej Brytanii narzekają na tzw. „angielską pogodę” (deszcz, mgła, brak słońca), która jest dla nich uciążliwa, obniża nastrój i wywołuje tęsknotę za „polskim latem” (Botterill 2012).

W jaki sposób kontakt z brytyjskim społeczeństwem, którego cechą charakterystyczną jest wielokulturowość, tolerancja, otwartość na różnorodność oddziałuje na przybyszów z Polski? W świetle analiz Dariusza i Aleksandry Galasinskich doświadczanie multikulturowości Wielkiej Brytanii przez polskich migrantów pochodzących z jednorodnego etnicznie, monokulturowego, postkomunistycznego społeczeństwa, opartego na tradycyjnych wartościach, uczącego się demokracji i zasad wolnego rynku zwracało uwagę badaczy społecznych szczególnie podczas pierwszej fali poakcesyjnej emigracji (Galasinski, Galasinska 2007, s. 47–62). Jak pokazały badania kontakt z różnorodnością kulturową może odgrywać stymulującą rolę w indywidualnym rozwoju emigrantów. Anna Gawlewicz zwróciła uwagę na fakt, że wchodzenie w zróżnicowane etnicznie i kulturowo środowisko skutkuje pozytywną weryfikacją wartości i postaw odnoszących się do takich kategorii, jak: etniczność, płeć, klasa społeczna, seksualność, status społeczny (Gawlewicz 2016). Jednym z pozytywnych skutków zarobkowych wyjazdów za granicę jest np. pozbywanie się uprzedzeń. Ważna kwestia dotyczy także wpływu emigracji rodzinnej, obejmującej rodziców z dziećmi, na strategię wychowawcze (jak wychowywać w społeczeństwie wielokulturowym?).

Analizie poddawano także skomplikowane powiązania między migracją, narodowością a poczuciem tożsamości narodowej (Gawlewicz 2015). Postrzeganie Polski i polskości z perspektywy migracji dostarcza cennych refleksji na temat własnej tożsamości. Porównanie „polskości” i „brytyjskości” było

dokonywane przez emigrantów w perspektywie esencjalistycznej, która wynika z przekonania o istnieniu stałych, niezmiennych, naturalnych cech określających istotę narodowości. W badanym potocznym dyskursie pojawiła się kategoria „niższości” i „wyższości” kulturowej oraz sposoby ich uzasadniania, np. u Brytyjczyków otwartość i tolerancja była oceniana wyżej niż u Polaków, z kolei polska rodzinność i religijność przewyższa w ocenie polskich migrantów brytyjską. W opinii badanych Brytyjczycy zdają się mniej doceniać więzi rodzinne i są bardziej zsekularyzowani niż Polacy. Chociaż emigranci dostrzegają dużą otwartość oraz tolerancję społeczeństwa brytyjskiego, to jednak mają poczucie odłączenia i braku bliskości z innymi ludźmi (O'Brien, Tribe 2014, s. 451). W konkluzji do przywołanych badań autorzy zwracają uwagę na fakt, że brak doświadczeń afiliacyjnych, przynależności do grupy u migrantów w dłuższej perspektywie może w konsekwencji zagrażać tożsamości i prawidłowemu społecznemu funkcjonowaniu.

Marta Rabikowska twierdzi, że urządzenie polskiego domu, polskie jedzenie i świętowanie stanowią ważne czynniki radzenia sobie z sytuacją emigracji (Rabikowska 2010). Rytuály związane z przygotowywaniem polskich posiłków, zwyczajy związane z obchodzeniem świąt katolickich są przejawem podtrzymywania tożsamości. Jedzenie to nie tylko swojskie smaki i przywiązanie do tradycji, ale także praktyka pozwalająca na „materializację polskości” (z czym np. łączy się powszechne przekonanie o wyższości polskiej kuchni). Jednym ze sposobów redukcji stresu, który towarzyszy adaptacji jest tworzenie bezpiecznego miejsca w nowym świecie, którym jest tzw. „polski dom”. To najbliższe środowisko życia wyposażane jest przez emigrantów w elementy rodzimej kultury symbolicznej oraz znaczeń istotnych dla podtrzymywania tożsamości. Powstające w ten sposób „nisze polskości” pełnią ważną funkcję w codziennym życiu, stanowią strefę redukcji codziennego stresu i są miejscem pełnej ekspresji własnego JA.

Życiu poza granicami kraju towarzyszy poczucie wyobcowania, szczególnie gdy emigrant nie zna języka. Dostęp do rynku pracy i możliwości negocjowania warunków zatrudnienia w dużej mierze zależą od możliwości językowych emigrantów (Johansson, Śliwa 2016, s. 296–309). Język jest także ważnym czynnikiem, który stanowi o zróżnicowaniu społecznym Polaków oraz miejscu w strukturze społecznej i organizacyjnej. Słaba znajomość języka wywołuje poczucie dyskomfortu, wstydu, skłonność do izolowania się i wycofania. Dobre posługiwanie się językiem jest podstawowym warunkiem integracji społecznej. Brak kompetencji językowych uniemożliwia nawiązywanie relacji, wchodzenie w kulturę i rozumienie otaczającego świata. Warto zauważyć, że język pełni również głębszą, symboliczną funkcję. To nie tylko sytuacja ko-

munikacyjna: „rozumiem/nie rozumiem, co do mnie mówisz”, ale także coś głębszego: „rozumiem/nie rozumiem, co masz na myśli”. Język jest nośnikiem znaczeń, kodów kulturowych, metafor, które stanowią wytwór danej kultury oraz warunkują jej rozumienie i uczestnictwo.

Nowym doświadczeniem dla polskich migrantów jest również kontakt z wieloma religiami i wyznaniami, które charakteryzują wielokulturowe zbiorowości. Katolicka religijność i jej formy w Polsce są zdeterminowane przez tradycję i zwyczaje religijne wynikające często z wpojonych nawyków i praktyk, które podlegają społecznej kontroli. Sytuacja emigracji zmusza do refleksji nad stosunkiem do wiary i go weryfikuje. Kerry Gallagher i Marta Trzebiatowska ukazują trzy możliwe oddziaływania emigracji na wiarę religijną: 1. kontynuacja praktyk religijnych, 2. kwestionowanie wiary i odchodzenie z kościoła, 3. badanie i poszukiwanie wiary w elastyczny i relatywny sposób (Gallagher, Trzebiatowska 2017, s. 431–445). Emigracja może być zarówno bodźcem do odrzucenia religii, jak i jej pogłębienia. Zmusza do pytania o sens i znaczenie wiary, ale także o formy jej wyrażania i praktykowania. Sarah Dunlop i Pete Ward na podstawie przeprowadzonych badań nad polskimi emigrantami stawiają tezę, że nowy kontekst społeczny, w którym nie ma zewnętrznej presji i kontroli przyczynia się do modyfikowania form religijności oraz sprzyja subiektywizacji i indywidualizacji praktyk religijnych (Dunlop, Ward 2012). Dużą rolę odgrywają tu kompetencje językowe, które na obczyźnie warunkują zachowania religijne. Nieznajomość angielskiego przy braku możliwości uczestniczenia w nabożeństwach prowadzonych po polsku niestety skutkuje ograniczeniem praktyk religijnych emigrantów.

Zmiana dotychczasowego „świata życia” z monokulturowego na wielokulturowy musi rodzić refleksję nad własną tożsamością, co jest konieczne do określenia swojego miejsca w „nowym świecie”. Emigracja jest doświadczeniem, które zmusza do pogłębionego namysłu nad własnym pochodzeniem, kulturą, religią, systemem wartości oraz określenia stosunku do wielokulturowego otoczenia. Jak pokazały prezentowane badania pozytywnym efektem poszerzenia się środowiska, które dokonuje się na skutek emigracji, jest pozbywanie się uprzedzeń i stereotypów oraz zmiana perspektywy jego postrzegania na bardziej tolerancyjną i otwartą.

Emigracja zarobkowa jako kontekst sytuacji psychologicznej

Psychologiczna sytuacja migrantów zarobkowych na różnych etapach migracji zmienia się i jest zależna od różnych czynników (Roźnowski, Bryk 2008, s. 53). Na emigrację wpływa: status formalno-prawny migrantów, obec-

ny w mediach publicznych dyskurs dotyczący emigrantów oraz występujące w nich stereotypy warunkujące percepcję społeczną emigrantów, postawy i zachowania społeczności przyjmującej (Niedźwiecki 2013, s. 3 i n.). Czynniki te wpływają na tożsamość zewnętrzną oraz to, w jaki sposób emigranci są identyfikowani w nowej dla nich (i obcej) przestrzeni społeczno-kulturowej. Dysonans związany ze społeczną, zewnętrzną identyfikacją i wewnętrzną samo-identyfikacją niekiedy wywołuje kryzys tożsamości emigrantów. Do analizy psychologicznej sytuacji towarzyszącej doświadczaniu obcej kultury często stosowana jest teoria stresu akulturacyjnego (Berry i in. 1987; Berry i in. 2002). Emigracja wywołuje stres, który ma wiele różnych źródeł i wynika z codziennych sytuacji związanych z pracą, mieszkaniem, rodziną, rozłąką, kwestiami finansowymi. Reakcje te niekiedy są opisywane w kategoriach szoku kulturowego (Chutnik 2007). Badacze zwracają uwagę na pewien szczególny rodzaj stresu, który jest wynikiem procesów akulturacyjnych. Emigranci przeżywają podwójny stres: związany z problemami dnia codziennego oraz stres adaptacyjny dotyczący przystosowania się do nowego środowiska społeczno-kulturowego. W przypadku polskich emigrantów zarobkowych źródłem tego stresu są zazwyczaj trzy czynniki: język, inni ludzie i praca (Weishaar 2008, s. 1250–1256). Ciekawe światło na sytuację psychologiczną emigrantów rzucają badania nad strategiami migracyjnymi. Według Johna Eade’go, Stephena Drinkwatera oraz Michała Garapicha Polacy w Wielkiej Brytanii pod tym względem nie stanowią jednorodnej grupy (Eade i in. 2001). Badacze wyodrębnili cztery typy emigrantów, którzy przyjmują różne strategie. Pierwszy typ stanowią tzw. „poszukiwacze” („seekers”), których charakteryzuje postawa intencjonalnej nieprzewidywalności, i którzy nie potrafią określić swoich planów dotyczących emigracji i przyszłości. Drugi typ obejmuje migrację sezonową, tzw. „bociany” („storks”). Są to emigranci przybywają na wyspy zazwyczaj na krótki czas (np. kilka tygodni, miesięcy), pracują dorywczo, po czym powracają do kraju (często wielokrotnie ponawiają wyjazdy). W zasadzie nie tracą oni łączności z ojczyzną na dłużej. Typ trzeci, to migracja długookresowa, tzw. „chomiki” („hamsters”). W tej grupie znajdują się migranci, których celem głównym jest praca i oszczędzanie, po to, aby w przyszłości wrócić do kraju i zainwestować zarobione pieniądze. Ostatni, czwarty typ tworzą „osiedleńcy” („stayers”). Ich celem jest pozostanie na stałe w Wielkiej Brytanii, kontynuowanie kariery zawodowej oraz integracja z otoczeniem. Interesujące jest badanie zmian strategii migracyjnych w obliczu Brexitu, które przeprowadzili Derek McGhee, Chris Moreh i Athina Vlachantoni (McGhee i in. 2017). Dokonana przez nich empiryczna analiza czynników mających zasadnicze znaczenie dla zmian strategii emigrantów pokazała, że mniejszą rolę odgrywają w nich czynniki społeczno-

-ekonomiczne i demograficzne, natomiast większą – znajomość własnych praw oraz niepewność dotycząca ich utrzymania w przyszłości. Każda z opisanych strategii ma swoje konsekwencje dla kondycji psychoemocjonalnej emigranta. Życie w poczuciu tymczasowości i zawieszeniu, odraczanie planów i decyzji z pewnością nie jest dla człowieka komfortowe, wywołuje napięcie emocjonalne i niepewność. Często wymaga poświęcenia i wyrzeczeń, takich jak: życie w skromnych warunkach mieszkaniowych, rezygnacja z częstych kontaktów z bliskimi, poświęcanie się dla pracy i zarabiania pieniędzy.

Emigranci w nowych realiach stają się podatni na wyalienowanie i typowe zagrożenia związane z przebiegiem procesów akulturacyjnych. Przeprowadzone wśród Polaków badania wykazały występowanie różnych dolegliwości towarzyszących emigracji, takich jak: znużenie, wypalenie, stany depresyjne, uzależnienie od nikotyny, arytmia serca, niepokój. Według badań Agaty Smoleń, aż 36% badanych odczuwało permanentny stres związany z emigracją, a dodatkowe 5,6% doświadczało jego wysokiego poziomu (łącznie ponad 40%). Najczęściej był on wywoływany przez bariery językowe (32,2%), oddzielenie od rodziny i poczucie samotności (29,4%) oraz problemy w pracy (28,3). Innymi ważnymi stresorami okazały się także problemy finansowe (27,3%), adaptacja do miejsca zamieszkania i środowiska pracy (28,8%). Część badanych wskazywała także poczucie alienacji (16,8%), złe warunki mieszkaniowe (16,4%), problemy rodzinne (12,9%) i brak poczucia bezpieczeństwa (10,8%). Najbardziej wskazywane były problemy ze znalezieniem pracy (Smoleń 2013).

W świetle badań Grażyny Czubińskiej i Marii Gańczak emigracja i zmiana otoczenia etniczno-kulturowego stanowi czynnik wpływający na modyfikację postaw i zachowań seksualnych Polaków w Wielkiej Brytanii (Czubińska, Gańczak 2013, s. 9). Jak wynika z badań „respondenci niemal dwukrotnie częściej podejmowali ryzykowne zachowania seksualne bez zabezpieczenia z przypadkową osobą w Wielkiej Brytanii, niż w Polsce. Czynniki mogące mieć wpływ na zwiększenie ryzyka były narkotyki i alkohol”. Zmiana w podejściu do seksu wynika z większej swobody zachowań badanych, świadomości siebie i swojej seksualności oraz także obecność ludzi o innych kolorach skóry, którzy mogą być postrzegani jak potencjalni partnerzy seksualni. Badania ujawniły również przypadki tzw. bezpiecznych „coming-outów”, polegających na ujawnianiu wcześniej skrywanych preferencji homoseksualnych (Czubińska, Gańczak 2013, s. 10). Emigracja stwarza również większą podatność na choroby przenoszone drogą płciową (w tym HIV), szczególnie u samotnych mężczyzn, u których zwiększeniu uległa częstotliwość kontaktów seksualnych. Do czynników ryzyka należy tu zaliczyć: seks bez zabezpieczeń, dużą liczbę partnerów i stosowanie substancji odurzających (Gańczak i in. 2017, s. 13). Przy-

wołane badania wskazują również na eksperymentowanie emigrantów ze środkami psychoaktywnymi, częstsze nadużywanie alkoholu oraz zdrady partnerów pozostawionych w kraju.

Jak wynika z powyższych analiz emigracji zarobkowej towarzyszy stres, który związany jest z wieloma sytuacjami dnia codziennego. U części emigrantów ma on charakter permanentny i odznacza się dość wysokim natężeniem, co może mieć negatywne skutki zdrowotne. Sytuacja anonimowości, zanik kontroli społecznej w nowym, wielokulturowym środowisku może sprzyjać rozluźnieniu norm moralnych i powstawaniu sytuacji ryzyka związanych z zachowaniami seksualnymi, alkoholem i innymi używkami. Nowe środowisko i możliwość zachowania w nim anonimowości obcego stwarza sytuacje pokusy, które szczególnie dotyczą młodych mężczyzn.

Emigracja zarobkowa a sytuacja rodzinna

Emigracja jest ważnym czynnikiem wpływającym na funkcjonowanie rodziny. W ostatnich latach pojawiło się sporo interesujących badań na ten temat (Gizicka, Gorbaniuk, Szyszka 2010; Danilewicz 2010; Szczygielska 2013). Emigracja zarobkowa może się przyczyniać do powstawania zjawisk negatywnych w rodzinie: dysfunkcjonalności, dezintegracji i dezorganizacji. Reagowanie rodziny na sytuację emigracji jest zdeterminowane wieloma czynnikami. Ważna jest kondycja psychospołeczna rodziny i poziom jej funkcjonowania przed emigracją oraz zasoby pozwalające przystosować się do nowej sytuacji. Ważne jest także, który z rodziców emigruje, jaka jest struktura rodziny (liczba pokoleń, wiek i liczba dzieci), jak długo trwa emigracja, a także jaka jest częstotliwość kontaktów z rodziną oraz sieć wsparcia dla rodziny. Pod uwagę należy brać także elastyczność i sprężystość rodziny, która pozwala stawić czoła tej trudnej sytuacji. Czynnikiem, który ma dodatkowe znaczenie jest faza życia małżeńskiego i rodzinnego, w której wystąpiła migracja. Każdy przypadek należy zatem rozpatrywać indywidualnie, biorąc pod uwagę różne zmienne, które mogą rzutować na sposób doświadczania emigracji przez rodzinę.

Emigracja jednego z rodziców lub obojga stanowi ważne doświadczenie w rozwoju psychospołecznym dzieci i młodzieży (Danilewicz 2010). Przeżycia emigrantów mających rodziny cechuje rozdarcie pomiędzy „tu” i „tam”. Pozostawienie rodziców, dzieci, małżonków oraz inne bliskie osoby w kraju, rodzi poczucie tęsknoty i osamotnienia. W Polsce ukazało się sporo interesujących prac, ukazujących problem eurosieroctwa i funkcjonowania tzw. eurorodzin. Niektóre z nich częściowo potwierdziły tezę o stygmatyzującym charakterze „eurosieroctwa” (Trusz, Kwiecień 2012, s. 199). Sytuacja dzieci rodziców emi-

grantów zarobkowych nie zawsze musi jednak wiązać się z negatywnymi konsekwencjami, takimi jak: obniżenie wyników w nauce dziecka, kłopoty wychowawcze, problemy emocjonalne (Kwecki i in. 2015). W dużej mierze zależy od wcześniejszego poziomu funkcjonowania rodziny oraz siły więzi emocjonalnej między jej członkami. Obraz rodziny migracyjnej nie musi być jednoznacznie negatywny, można znaleźć zarówno pozytywne jak i negatywne cechy tej sytuacji (Danilewicz 2011).

Szczególną sytuacją jest emigracja rodzinna, w której uczestniczą całe rodziny (White 2017). Wiąże się to z koniecznością przyjęcia przez rodziców określonych strategii wychowawczych i edukacyjnych wobec dzieci funkcjonujących w wielokulturowej rzeczywistości. Badania jakościowe pokazały, że wiek dziecka stanowi ważny czynnik przy podejmowaniu decyzji o pozostaniu „na” lub powrocie „z” emigracji (Ryan, Sales 2013). W opinii badanych rodziców małe dzieci łatwiej adaptują się do nowej szkoły i szybciej uczą się języka. Sposobem zabezpieczenia się na wypadek powrotu do kraju i ewentualnej readaptacji dziecka do polskiego systemu edukacyjnego są polskie szkoły sobotnie. Emigracja członka rodziny lub całej rodziny stanowi istotny czynnik, który wpływa na rodzinę i realizację jej podstawowych funkcji. W wielu przypadkach wzmacnia funkcję ekonomiczną rodziny, jednak często osłabia wychowawczą i opiekuńczą, stając się trudnym doświadczeniem dla dzieci i rodziców emigrujących za granicę.

Emigracja zarobkowa a sytuacja zawodowa

Głównym czynnikiem najnowszej emigracji Polaków do Wielkiej Brytanii po 2004 roku był bezwarunkowy i natychmiastowy dostęp do rynku pracy (Okólski, Salt 2014, s. 32). Funkcjonowanie Polaków na brytyjskim rynku pracy dość wcześnie było poddawane szczegółowym analizom (Fihel i in. 2007). Kathy Burrell, przywołana wcześniej badaczka polskiej emigracji, zaprzecza przekonaniu, że Polacy przebywający w tym kraju są słabo wykwalifikowani: „Przeprowadzone badania pokazują, że Wielka Brytania przyciągała najbardziej wykwalifikowanych młodych ludzi z Polski, w porównaniu z wyjazdami do innych krajów europejskich i że wielu po przyjeździe spotkało «marnowanie umysłów», nie mogąc przełożyć swoich dyplomów na współmierne stanowiska” (Burrell 2017). Jednocześnie podkreśla ona dobrą zawodową mobilność Polaków na brytyjskim rynku pracy. Polacy na obczyźnie ciężko pracują na swoje utrzymanie, jednak słabe kompetencje językowe, nieuznawanie wykształcenia, problemy finansowe zmuszają ich często do podejmowania każdej pracy (Trevena 2013). W wielu przypadkach jest to praca fizyczna, niskopłat-

na, zmianowa lub nocna oraz w złych warunkach (np. w chłodniach, magazynach, przetwórstwie, rolnictwie). Polscy emigranci pracują zazwyczaj poniżej posiadanego wykształcenia i kwalifikacji, co staje się przyczyną braku satysfakcji zawodowej, a niekiedy frustracji. W badaniach opinii polskich emigrantów na temat warunków pracy w Polsce i Wielkiej Brytanii porównano kilka kategorii: twórczość w miejscu pracy, niezależność, bezpieczeństwo zatrudnienia, ogólna satysfakcja z pracy (Cieślak 2011). Praca na emigracji okazała się nieco bardziej stresująca, ale stres ma tam inną funkcję. W porównaniu do polskich doświadczeń badanych był raczej motywujący, niż demotywujący. Co najbardziej się podobało emigrantom w Wielkiej Brytanii? Po pierwsze, doceniali oni łatwość i komfort życia, po drugie, rozwój zawodowy, a dopiero na trzecim miejscu – zarabianie pieniędzy.

Praca poniżej kwalifikacji dotyka osób z dyplomem studiów wyższych, które podejmują zatrudnienie na stanowiskach poniżej swojego wykształcenia. Taka dekwalfikacja wywołuje poczucie dyskomfortu i frustrację, ogranicza szanse awansu społecznego i szeroko rozumianego rozwoju, co określane było przez badanych jako „szklany sufit” (Nowicka 2012, s. 83–116). Niestety, istniejące w Wielkiej Brytanii prawo i procedury rejestracyjne prowadzą do dekwalfikacji i dewaluacji wykształcenia, co blokuje kariery zawodowe emigrantów, skazując ich na gorszą pracę i niższą płacę (Currie 2007, s. 83 i n.).

Podsumowując, Polacy pracujący w Wielkiej Brytanii często wykonują ciężką i niskopłatną pracę, co nie zawsze wynika z ich niskiego wykształcenia. Wiąże się to zwykle z nieuznawaniem posiadanego przez nich dyplomu i niestety słabych kompetencji językowych. Polscy emigranci zauważają lepsze warunki i stosunki w pracy na emigracji, mają większe poczucie bezpieczeństwa zatrudnienia i gratyfikację finansową. Oczywiście znane są przypadki błyskotliwych karier zawodowych Polaków, czy też dobrze prosperujących prywatnych biznesów, jednak częściej obserwuje się zjawisko tzw. „szklanego sufitu”, polegające na strukturalnych i społecznych barierach blokujących możliwość awansu rodaków, którzy ubiegając się o wyższe stanowisko pracy i posiadając lepsze kwalifikacje przegrywają rywalizację z Brytyjczykami.

Zakończenie i wnioski praktyczne

Zaprezentowane w artykule badania nad polskimi emigrantami w Wielkiej Brytanii były realizowane w różnych strategiach, zarówno w podejściu jakościowym (te przeważały), jak i ilościowym (tych było mniej). Ich wyniki trudno porównywać i orzekać o ich reprezentatywności. W badaniach najczęściej preferowane były metody narracyjne, biograficzne, etnograficzne, ankie-

towe, niekiedy obserwacyjne. Na uwagę zasługuje duża liczba projektów realizowanych wspólnie przez badaczy brytyjskich i polskich, co dało szansę na wydobycie z materiału badawczego interesujących niuansów znaczeniowych wymagających dobrego rozumienia polskiego języka i kultury.

Pomimo odmiennych podejść badawczych i zróżnicowanego materiału empirycznego przeanalizowane badania pozwoliły ukazać podstawowe wymiary oraz cechy sytuacji emigracji zarobkowej. Emigracja może być impulsem do rozwoju, ale w pewnych okolicznościach staje się jego ograniczeniem, a nawet zagrożeniem. Środowisko emigracji mobilizuje i testuje potencjał adaptacyjny człowieka. Sytuacja emigracji zarobkowej jest szczególna, ponieważ jej istotę stanowi napięcie między „nowym” i „starym środowiskiem” życia, w którym podmiot staje się czynnikiem pośredniczącym. Ten „stary”, obecny w świadomości emigranta świat, bada i testuje „nowy”. I na odwrót, bodźce docierające z nowego środowiska przyczyniają się do weryfikacji starego. Nie pozostaje to bez skutków dla tożsamości podmiotu, która w zderzeniu z różnicami społeczno-kulturowymi podlega klaryfikacji i weryfikacji. Ważną w tym procesie rolę odgrywa postawa jaką przyjmuje człowiek wobec starego i nowego środowiska. Jest ona zdeterminowana zarówno indywidualnymi cechami psychofizycznymi, jak i specyfiką środowiska. Emigracja może i powinna być rozpatrywana w kontekście funkcjonowania emigranta w typowych środowiskach (rodzina, zakład pracy, szkoła, środowisko lokalne), ponieważ narzucają one odmienne wymagania i różne aktywności. Także przyjmowane wobec nich postawy mogą się różnić. Dla lepszego zrozumienia sytuacji emigrantów należałoby uwzględnić nie tylko środowisko pochodzenia, jego charakterystykę i wcześniejsze oddziaływanie, ale także aktualne uwarunkowania środowiska emigracyjnego (struktura społeczna i etniczna), realia ekonomiczne (specyfika i poziom rozwoju ekonomicznego kraju), rozwiązania prawne (szczególnie dotyczące emigrantów), czynniki kulturowe, stosunek ludności autochtonicznej do emigrantów, historyczne i aktualne relacje między państwem pochodzenia i przybycia oraz dzieje wcześniejszych emigracji. W tej perspektywie można byłoby dostrzec interesujące różnice pomiędzy poszczególnymi częściami Wielkiej Brytanii (Anglia, Szkocja, Walia, Irlandia Północna).

Z przeprowadzonych analiz wynika, że sytuacja emigracji zarobkowej ma znamiona sytuacji trudnej, ponieważ cechuje ją nowość, złożoność i długotrwałość, co narzuca konieczność wypracowania nowych schematów działań pozwalających na przystosowanie się do zmienionych warunków życia. Od tego w dużym stopniu zależy czy i w jakim czasie sytuacja emigracji ulegnie normalizacji. Analiza badań ujawniła istnienie różnych typów sytu-

acji trudnych, których doświadczają emigranci zarobkowi. Posługując się terminologią Tomaszewskiego, można wśród nich wskazać sytuacje deprivacji (poznawczej, psychicznej, emocjonalnej, np. związanej z rozłąką i tęsknotą), sytuacje przeciążenia (np. pracą, trudnym jej warunkami, stresem), sytuacje utrudnienia (o charakterze adaptacyjnym, w karierze zawodowej, edukacji), sytuacje zagrożenia (np. dotyczące trwałość małżeństw i rodzin, zachowania tożsamości), a także sytuacje konfliktowe (np. na tle narodowościowym w środowisku wielokulturowym, tzw. *hate crimes*). Nie zawsze możliwe jest radzenie sobie z sytuacjami trudnymi, które towarzyszą emigracji, co więcej „sytuacje trudne, których normalizacja przekracza możliwości podmiotu, mogą nabierać charakteru sytuacji kryzysowych, tzn. takich, w których zmiany wewnętrzne podmiotu prowadzą do dezorganizacji jego zachowania się” (Tomaszewski 1982, s. 36). Znane są przypadki społecznego wykołajenia emigrantów (uzależnienia, bezdomność, przestępczość, samobójstwa).

Jedną z ważnych i aktualnych kwestii jest pytanie o to, w jaki sposób pomagać emigrantom. Jest ono szczególnie ważne w sytuacji zapoczątkowanego po referendum z 23 czerwca 2016 procesu wyjścia Wielkiej Brytanii ze struktur Unii Europejskiej, czyli tzw. Brexitu. Zastanawiając się nad odpowiedzią na to pytanie, warto jeszcze raz przywołać koncepcję Tomaszewskiego, który wskazuje na dwa rodzaje sytuacji trudnych oraz sposoby ich rozwiązywania. Pierwsza, gdy mimo dopasowania do siebie wymagań zadania i możliwości jednostki panujące warunki społeczne wykluczają wykonanie zadania. W przypadku środowisk emigracyjnych jest to zazwyczaj niewystarczająca organizacja społeczna (słabe więzi i współpraca), brak odpowiednich instytucji i organizacji zaspokajających potrzeby emigrantów, niedostatek odpowiednich źródeł informacji i kanałów komunikacyjnych. Problem zatem wynika z niedostatecznych sił społecznych o charakterze zbiorowym. Drugi rodzaj sytuacji trudnych ma miejsce wówczas, gdy mimo zgodności warunków środowiska i wymagań wynikających z zadania jakim jest emigracja, człowiek nie ma odpowiednich kompetencji do jej normalizacji. Sytuacja trudna wynika tu z niedostatków środowiska wewnętrznego człowieka, czyli ubogich indywidualnych sił społecznych. W sytuacji emigracji oznacza to zazwyczaj nieznajomość języka, brak wykształcenia i kwalifikacji, niski poziom umiejętności społecznych, niską świadomość prawną oraz nieznajomość struktury instytucjonalnej. Te dwa rodzaje sytuacji trudnych wyznaczają dwa kierunki działań mogące pomóc emigrantom. Po pierwsze, będą one polegały na tworzeniu odpowiednich warunków społecznych w środowisku emigrantów, które wspierałyby procesy adaptacyjne, akulturacyjne i integracyjne. Po drugie, powinny się one skupiać na wyposażaniu ich w odpowiednią wiedzę i umiejętności zwiększające

szansę na przystosowanie się do środowiska. Ważne byłoby tu także podejmowanie działań umożliwiających powrót emigrantom do kraju w przypadku podjęcia przez nich takiej decyzji. Może to okazać się potrzebne dla części polskich emigrantów, który status po wystąpieniu Wielkiej Brytanii z Unii Europejskiej jest niepewny.

W obrębie koniecznych działań powinno znaleźć się informowanie o przysługujących emigrantom prawach na terenie Wielkiej Brytanii (np. poradnictwo prawne dotyczące: legalności pobytu, rynku pracy, systemu zdrowia, ubezpieczeń społecznych, szkolnictwa). Ważne byłoby również dostarczanie emigrantom informacji potrzebnych w podjęciu potencjalnej decyzji o reemigracji oraz wspieranie emigrantów w planowaniu i realizacji powrotu do kraju (dane na temat aktualnej sytuacji na polskim rynku pracy i mieszkaniowym, zasady i możliwości uruchamiania własnej działalności gospodarczej, możliwości uzyskiwania kredytów na działalność gospodarczą i własne mieszkanie, procedury związane z powrotem dzieci do polskiego systemu edukacji).

Wyniki przeanalizowanych badań sugerują również potrzebę rozwijania poradnictwa rodzinnego, małżeńskiego i psychologicznego w języku polskim na terenie Wielkiej Brytanii. Interesującym rozwiązaniem mogącym zmienić status Polaków może być edukacja wyższa w języku polskim (np. w formie e-learningu lub na miejscu), która oferowałaby atrakcyjne i uniwersalne kierunki studiów oraz wykształcenie zgodne z systemem brytyjskim. Dużą pomoc w adaptacji, integracji i aktywizacji Polaków może przynieść stworzenie polonijnych sieci wsparcia złożonych z polskich organizacji społecznych i kulturalnych (szkoły sobotnie, kluby polskie, biblioteki), firm, przedstawicieli biznesu, parafii. Skuteczną formą oddziaływania mogłoby być np. tworzenie internetowych baz danych oraz wirtualnych sieci wsparcia dla Polaków na wyspach. Konieczne jest promowanie i wspieranie polskich instytucji społeczno-kulturalnych, które ogrywają ważną rolę w integracji i aktywizacji Polonii oraz podtrzymywaniu polskości.

Polscy emigranci zarobkowi w Wielkiej Brytanii, a także w innych krajach stanowią duży kapitał społeczny i ekonomiczny, nie zawsze należycie dostrzegany i doceniany. Posiadają oni bezcenne doświadczenia i wiedzę zdobytą poza granicami kraju. Wielu z nich jeszcze nie wie jak potoczą się ich dalsze losy. Prawdopodobnie część emigrantów w wyniku Brexitu stanie w najbliższym czasie przed koniecznością podjęcia decyzji o reemigracji. Poznawanie potrzeb i oczekiwań emigrantów może mieć duże znaczenie w przygotowaniu odpowiednich warunków do powrotu oraz optymalnego wykorzystania ich potencjału.

Bibliografia

- Berry J.W., Kim U., Minde T., Mok D., (1987), *Comparative studies of acculturative stress*, „International Migration Review”, 3, s. 491–511.
- Berry J.W., Poortinga Y.H., Segall M.H., Dasen P.R., (2002), *Cross-cultural psychology*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Biedrzycki T., (2008), *Wjazd Polaków za granicę po 1 maja 2004*, [w:] *Migracje jako nowa kwestia społeczna*, J. Balicki (red.), Wydawnictwo Księgarnia św. Jacka, Katowice.
- Burrell K. (red.), (2010), *Polish migration to the UK in the “New” European Union*, Farnham, Burlington: Ashgate.
- Castels S., Miller M.J., (2011), *Migracje we współczesnym świecie*, PWN, Warszawa.
- Chambers I., (1994), *Migrants, Culture, Identity*, Routledge, London.
- Chutnik M., (2007), *Szok kulturowy – przyczyny, konsekwencje, przeciwdziałanie*, Universitas, Kraków.
- Cieslik A., (2011), *Where Do You Prefer to Work? How the Work Environment Influences Return Migration Decisions from the United Kingdom to Poland*, „Journal of Ethnic & Migration Studies”, 9, s. 1367–1383.
- Currie S., (2007), *De-Skilled and Devalued The Labour Market Experience of Polish Migrants in the UK Following EU Enlargement*, „International Journal of Comparative Labour Law and Industrial Relations”, 1, s. 83–116.
- Danilewicz W., (2010), *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*, Trans Humana, Białystok.
- Danilewicz W., (2011), *Kontrowersje wokół wizerunku rodziny migracyjnej*, „Pedagogika Społeczna”, 1, s. 33–50.
- Dunlop S., Ward P., (2012), *From Obligation to Consumption in Two-and-a-half Hours: A Visual Exploration of the Sacred with Young Polish Migrants*, „Journal of Contemporary Religion”, 3, s. 433–451.
- Fihel A., Piętka P., Tyrowicz J., (2007), *Funkcjonowanie polskich migrantów na brytyjskim rynku pracy*, Ośrodek Badań nad Migracjami, Warszawa.
- Galasinski D., Galasinska A., (2007), *Lost in Communism, Lost in Migration: Narratives of the Post-1989 Polish Migrant Experience*, „Journal of Multicultural Discourses”, 1, s. 47–62.
- Gallagher K., Trzebiatowska M., (2010), *Becoming a „real” Catholic: Polish migrants and lived religiosity in the UK and Ireland*, „Journal of Contemporary Religion”, 3, s. 431–445.
- Ganczak M., Czubińska G., Korzeń M., Szych Z., (2017), *A Cross-Sectional Study on Selected Correlates of High Risk Sexual Behavior in Polish Migrants Resident in the United Kingdom*, „International Journal of Environmental Research And Public Health”, 4, s. 2–15.
- Garapich M., (2016), *London’s Polish Borders: Transnationalizing Class and Ethnicity among Polish Migrants in London*, Columbia University Press, Columbia.
- Gawlewicz A., (2015), *Beyond „us” and „them”: migrant encounters with difference and reimagining the national*, „Fennia”, 2, s. 198–211.
- Gawlewicz A., (2016), *Beyond openness and prejudice: The consequences of migrant encounters with difference*, „Environment & Planning” A, 2, s. 256–272.
- Gizicka D., Gorbaniuk J., Szyszka M., (2010), *Rodzina w sytuacji rozłąki migracyjnej*, Wydawnictwo KUL, Lublin.
- Grzymała-Kazłowska A., (2013), *Ku socjologii mobilnego społeczeństwa? Rozwój nowych koncepcji migracji i integracji a socjologia*, „Studia Socjologiczne”, 3, s. 31–52.

- Johansson M., Śliwa M., (2016), „*It is English and there is no Alternative*”: Intersectionality, Language and Social/Organizational Differentiation of Polish Migrants in the UK, „Gender, Work & Organization”, 3, s. 296–309.
- Kawczyńska-Butrym Z., (2010), *Migracje – wyzwanie dla socjologii zdrowia i medycyny*, [w:] *Socjologia z medycyną. W kręgu myśli naukowej Magdaleny Sokołowskiej*, W. Piątkowski (red.), Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa.
- Kwecki I., Trusz S., Kwaterna A., Majerek B., (2015), *Dzieci migrantów zarobkowych. Obywatele Europy czy eurosieroty*, Wydawnictwo Naukowe UP, Kraków.
- Łukaszewski W., (2015), *Koncepcje sytuacji trudnych: krok naprzód, czy krok wstecz?*, „Czasopismo Psychologiczne – Psychological Journal”, 1, s. 33–38.
- Marzec D.E., Karpuszenko B., Zajac B. (red.), (2015), *Migracje rodziców: problem społeczno-wychowawczy w Unii Europejskiej*, SIM, Warszawa.
- McGhee D., Heath S., Trevena P., (2012), *Dignity, happiness and being able to live a ‘normal life’ in the UK – an examination of post-accession Polish migrants’ transnational autobiographical fields*, „Social Identities”, 6, s. 711–727.
- McGhee D., Moreh Ch., Vlachantoni A., (2017), *An „undeliberate determinacy”? The changing migration strategies of Polish migrants in the UK in times of Brexit*, „Journal of Ethnic & Migration Studies”, 13, s. 2109–2130.
- Niedźwiedzki D., (2010), *Migracje i tożsamość. Od teorii do analizy przypadku*, Nomos, Kraków.
- Nikitorowicz J., Misiejuk D. (red.), (2009), *Procesy migracji w społeczeństwie otwartym. Perspektywa edukacji międzykulturowej*, Trans Humana, Białystok.
- Niedźwiedzki D., (2013), *Polscy migranci w Europie: Europejczycy, etnicy, członkowie społeczności regionalnej i lokalnej*, [w:] *Młoda polska emigracja w UE jako przedmiot badań psychologicznych, socjologicznych i kulturowych*, EuroEmigranci.PL, Kraków 23–24.IX.2013.
- Nowicka M., (2012), *Deskilling in migration in transnational perspective. The case of recent Polish migration to the UK*, Center on Migration, Citizenship and Development (COMCAD). Bielefeld: „Arbeitspapiere – Working Papers”, 112, s. 3–29.
- O’Brien P., Tribe R., (2014), *Pre-migratory expectations and post-migratory experiences: a qualitative study of Polish migrants in London*, „International Journal of Culture & Mental Health”, 4, s. 439–451.
- Okólski M., Salt J., (2014), *Polish Emigration to the UK after 2004: Why Did So Many Come?*, „Central and Eastern European Migration Review”, 3, s. 11–37.
- Rabikowska M., (2010), *The ritualisation of food, home and national identity among Polish migrants in London*, „Social Identities”, 16, s. 377–390.
- Rożnowski B., Bryk D., (2008), *Psychologiczna sytuacja migrantów zarobkowych na różnych etapach migracji*, [w:] *Migracja zarobkowa do Włoch. Próba podejścia interdyscyplinarnego*, D. Bryk, B. Rożnowski, M.S. Zięba (red.), Oficyna wydawnicza EL-Press, Lublin.
- Ryan L., Sales R., (2013), *Family Migration: The Role of Children and Education in Family Decision-Making Strategies of Polish Migrants in London*, „International Migration”, 2, s. 90–103.
- Szczygielska I., (2013), *Migracje zarobkowe i ich wpływ na funkcjonowanie rodzin*, Wydawnictwo UW, Warszawa.
- Tomaszewski T., (1984), *Ślady i wzorce*, WSiP, Warszawa.
- Tomaszewski T. (red.), (1982), *Człowiek i otoczenie*, [w:] *Psychologia*, PWN, Warszawa.
- Trevena P., (2013), *Why do highly educated migrants go for low-skilled jobs? A case study of Polish graduates working in London*, [w:] *Mobility in Transition: Migration Patterns after EU Enlargement*, B. Glorius, I. Grabowska-Lusinska, A. Rindoks (red.), Amsterdam University Press, Amsterdam.

- Trusz S., Kwiecień M., (2012), *Spoleczne piętno eurosieroctwa*, Difin, Warszawa.
- Urry J., (2009), *Socjologia mobilności*, PWN, Warszawa.
- Weishaar H.B., (2008), *Consequences of international migration: A qualitative study on stress among Polish migrant workers in Scotland*, „Public Health”, 11, s. 1250–1256.
- White A., (2017), *Polish Families and Migration Since EU Accession*, Bristol University Press, Bristol.

Źródła internetowe

- Botterill K., (2012), *Polish mobilities and re-making of self, family and community* (dostęp: 23.01.2018)
- Burrell K., (2017), *Understanding Polish Migration to the UK*, <http://www.kathyburrell.net/2017/02/understanding-polish-migration-to-the-uk/#sthash.1m6DhNSz.dpbs> (dostęp: 13.02.2018).
- Czubińska G., Gańczak M., (2013). *Emigracja i zmiana otoczenia etniczno-kulturowego jako czynnik wpływający na modyfikowanie się postaw i zachowań seksualnych Polaków w Wielkiej Brytanii po 2004 roku – wstępne doniesienie badawcze*, [w:] *Młoda polska emigracja w UE jako przedmiot badań psychologicznych, socjologicznych i kulturowych*, W. Danilewicz (red.), EuroEmigranci.PL, Kraków 23–24.IX.2013, http://www.euroemigranci.pl/dokumenty/pokonferencyjna/Czubinska_Ganczak.pdf (dostęp: 22.01.2018).
- Eade J., Drinkwater S., Garapich M., (2001), *Class and Ethnicity – Polish Migrants in London*, CRONEM, <http://doc.ukdataservice.ac.uk/doc/6056/mrdoc/pdf/6056uguide.pdf> (dostęp: 12.01.2018).
- Smoleń A.L., (2013), *Migration-related stress and risk of suicidal behaviour among „new” Polish emigrants in the United Kingdom*, <http://www.euroemigranci.pl/dokumenty/pokonferencyjna/smolen.pdf> (dostęp: 23.01.2018).